

VIERA ŽEMBEROVÁ

LITERATÚRA V ŽIVOTE, ŽIVOT V LITERATÚRE

Abstract

The contribution deals with such artistic texts in Slovak literature which through their themes are confronting experience of a literary character with a difficult verifiable social situation and his/her intimate memory. The author of the contribution has chosen artistic texts of the authors representing different generations; it means that the theme and the problem differ on the background of political, historical and social changes and experience. Thus, literature in the kaleidoscope records and interprets a dramatic relationship of man to politics and historical changes.

Key words

literary text ■ society ■ history ■ political changes ■ experience ■ morality ■ character ■ courage

Literatúra v živote a život v literatúre znie ako sémantická prešmyčka, ale vo svojom epicentre si práve ona ukladá tie podnety, ktoré umelecká literatúra, či už ako epika, lyrika lebo dráma si osvojí a venuje sa im ako problémom zo života a skúseností prarodičov, starých rodičov či rodičov. V živote jednotlivca ide o vzácné a prirodzené generačné reťazce, o empiriu aktívne tvarujúcu pocity uspokojenia, šťastia, nesúladu s predstavami, či s inými prístupmi k hodnoteniu vlastného života a jeho zmyslu, aké si osvojí každý z nás vo svojej ranej mladosti alebo vo vrcholiacej zrelosti, teda „keď na to príde čas“ vtedy i potom. Vo veku tých, ku ktorým sa mladší utiekajú po lásku, podporu, porozumenie i prosté priateľstvo v generačnom spojení, sú nenahraditeľné opory každej rodiny, starí rodičia a rodičia. Nie raz sú vo veku seniorov, čo je len a len časový údaj, nie stav, akým sa vymedzujú oni sami či medzi sebou. Generačné opory, tak nazvime tých, ktorých si umenie všíma, rozumie im a slovom si cti ich životy, sú nositelia najrozličnejších životných skúseností, osudov, príbehov tak, ako sú odlišné ich profesie, názory na život a postoje k prežitým i žitej skutočnosti. Posledné dve desaťročia sa slovenská literatúra vrátila

prostredníctvom výrazného, ale predovšetkým autentického zážitku viacerých autorov do rokov, keď museli svojím životným príbehom potvrdzovať svoje mravné, občianske i humánne presvedčenie, stať sa za tým, čo považovali za čestné, spravodlivé a ľudské.

Do látkou i tematikou otvoreného priestoru prozaickej tvorby v slovenskej literatúre azda aj ako odpoveď na „nekonvenčné“ formy výpovede a doznievajúce postmoderné pohyby s druhom, žánrom a podstatou (ne)vyprázdneného literárneho aktu i artefaktu – sa do čitateľskej ponuky dostávajú také beletrizované výpovede, ktoré takmer transparentne upozorňujú svojho recipienta na to, že z rozličných príčin, a to patrí už do stratégie autora, uprednostňujú takú látku a tému, ktoré sa sústredili na personálny dôraz epickej výpovede s exponovanou citovou empatiou voči mravnej norme prirodzeného života a života spoločnosti.

Prozaička Hela Volanská (1912–1996), napísal to o nej Vladimír Petřík¹ v doslove k jej memoárovému románu *Ako na cudzej svadbe*, „*vstúpila do slovenskej literatúry ako autorka vojnových a povstaleckých próz (Stretnutie v lesoch, 1948, Tajomstvo, 1950), neskôr reportáží zo zahraničia (Kvet paprade, 1961, Planéty, 1965, Domino, 1966) a napokon románov z lekárskeho prostredia (Jed, 1957, Siahni si, ako ma to bolí, 1970)*“. Expozícia literárneho vedca, ale predovšetkým súčasníka spisovateľky do jej literárnej biografie, ktorú si pripomínajú príručky o kultúrnom živote, učebnice literárnej výchovy a dejiny slovenskej literatúry, sa ako „literárne meno“ uchováva v slovenskej literárnej histórii 20. storočia. Čítanie a čitateľský záujem o Volanskej (vlastným menom Chaja Wolfowitz) prozaické dielo patrí dnes už medzi osihotené súkromné čitateľské iniciatívy práve generácie starých rodičov, jej súčasníkov, pre ktorých témy a spôsob, akým o prežitom rozpráva, siaha do ich osobnej pamäti a nevzpiera sa ich zážitkovej skúsenosti. Na fakt, že tvorba Hely Volanskej patrí medzi hodnoty uchovávané literárnou históriou a patrí nezastupiteľne do dejín slovenskej epiky sa azda nájde viacero príčin, objasniť ich môže občiansky a ľudský osud autorky, niečo napovie výskum moderného slovenského románu a dopovie nie málo látkový a tematický apriorizmus Volanskej diela, ktoré bolo iniciované aj jej občianskou a intímnu osobnou, teda neliterárnou skutočnosťou a skúsenosťou. Prvé vydanie autobiografického románu *Ako na cudzej svadbe*² patrí do konca osemdesiatych rokov minulého storočia (1989), pre literárnu histó-

¹ Petřík, V.: *Sila umenia a pravda života*, s. 241–246. Hela V.: *Ako na cudzej svadbe*. Bratislava: Vydavateľstvo Marenčin PT 2009. ISBN 978-80-89218-93-6.

² Signuje ho rok 1987 dopísaním – ukončením textu, pozri odkaz na s. 239.

riu do záverečnej časti, či doznievania druhej epickej syntézy, do oslabenia tematického historizmu v slovenskej románovej tvorbe desaťročia a do útlmu línie memoárovej a autobiografickej tvorby autorov staršej literárnej generácie, ktorá výrazne zasiahla práve svojou koncíznosťou výpovede a kultúrnou pamäťou i hodnotami do aktuálneho, vnútorne sa diferencujúceho literárneho života od šesťdesiatych rokov (odkazujeme na memoáre Jána Hrušovského, Pavla Bunčáka, Mila Urbana, Jána Smreka, Hany Zelinovej, Andreja Plávku, Štefana Záryho a ďalších „spomínajúcich“ spisovateľov na roky v kultúre i spoločnosti, ktoré formovali ich život a oni životu dávali to, čo im talent nadelil), aby postupne utíchla prirodzene svojím vydavateľským naplnením sa i pod tlakom udalostí v sedemdesiatych rokoch (II. zjazd Zväzu slovenských spisovateľov v roku 1972), ale i silou života, ktorá im nadelila čas byť medzi nami. Personalizovaná látka, téma, narátorka, fabula, ale aj reč literárnej výpovede zachytávajú z jediného bodu a tým sa stala intímna a občianska pamäť spisovateľky udalosti odohrávajúce sa v strednej Európe od tridsiatych rokov po povojnové desaťročie. V týchto rokoch sa ľudský, občiansky i profesijný život literárnej postavy spájal s tým, čo historické, politické, ekonomické, konfesijné a etnické udalosti pretínajúce vo vojnovéj dráme, ale i v tom, čo niesli so sebou aj vtedy, keď sa vojnová udalosť stávala dávnou rozpomienkou, hoci na nie tak nedávne deje a ich nekončiaci presah do životov jednotlivcov so zážitkami z bojísk, hôr, koncentrákov, nemocníc. Napokon literárny historik o tejto línii Volanskej textu uvažuje takto: „Próza Ako na cudzej svadbe má teda vecnú rovinu, ktorú možno prikladať ku skutočnosti a ktorá súvisí bezprostredne aj s autorčinou biografiou. Je v nej však aj poézia spomienok tam, kde sa vrátila do detských rokov, a vtedy pracuje s typizačnými prvkami. Rodinné prostredie a širší spoločenský rámec, v ktorom rodina žije, je vierohodnou výpoveďou o živote židovskej komunity v Poľsku a o vzťahu príslušníkov väčšinovej spoločnosti k nej. To znamená, že próza spĺňa aj žánrovú charakteristiku autobiografického románu. Zároveň je však svedectvom. Vydáva svedectvo o autorke a o dobe. Každé svedectvo je subjektívne a platí to nepochybne aj v tomto prípade, kde sa pravda umenia tesne stýka s pravdou života. Možno povedať, že sila suverénneho umenia tak znásobuje pravdu života“³.

Nič nekončí, alebo inak, sme a ostávame spojení svojimi osobnými dejinami a pamäťou s dejinami toho spoločenstva, v ktorom žijeme, aj keď

³ Petrik, V.: *Sila umenia a pravda života*, s. 245–246. Volanská, H.: *Ako na cudzej svadbe*. Bratislava: Vydavateľstvo Marenčin PT 2009.

ich priamy dotyk (ne)cítíme, alebo inak, keď nás znepokojujú ich ohlasy a presahy v nás, či vôkol nás. Volanskej nepatetická, nemoralizujúca, iba rekonštruujúca rozpomienka na dejiny vojnovnej a povojnovej Európy precúdené prostredníctvom jediného ľudského života patrí medzi „dokumenty“ hrôzy, ktorým sa humánne zmýšľanie o človeku, spoločnstve, spoločnosti a o „pošliapaných pojmoch Spravodlivosť. Pravda. Svedomie“⁴ ani nechce uveriť, že sa v civilizovanej Európe dvadsiateho storočia vôbec mohli stať, navyše v slovanskom svete, na Slovensku, v Poľsku a v Čechách. A predsa sa stali a ona ich zažila „na sebe“. V päťdesiatych rokoch zasiahli tragicky do života, profesie, vzťahov aj do nazerania na zmysel života, na rodinu a na ideály povojnového sveta spisovateľky Heleny Volanskej. Napokon sa stali aj jej rovesníčke Hane Ponickéj v sedemdesiatych rokoch⁵. Intenzita prežitého a tlak autentického poznania ako následok i dôsledok osobnej pamäti z vojnových skúseností sú v próze Ako na cudzej svadbe v takej presile, že ďalšie tvorivé i občianske „osudy“, ktoré Helu Volanskú stretli v normalizačných sedemdesiatych rokoch, oslabili jej tematický záujem o vyrovnanie sa s týmto časovým úsekom svojej osobnej biografie: „V rokoch normalizácie nsmela publikovať“ /.../ Jej situácia sa znova skomplikovala na „vstupe vojsk“ a po zákaze publikovania. O tomto čase previerok a vyhadzovania z práce však hovorí málo“⁶.

Ústredná profesijná rola určila, že Helena Volanská poznávala ľudí vo chvíľach ich bolestí ako lekárka a Mária Bátorová sa s človekom stretáva vo svete vedy a kultúry a umenia.

Prozická tvorba Márie Bátorovej si uchováva vo svojej stratégii textu „hutný príbeh“ riadený sugestívnou rozprávačkou. Organizovanie „príbehu“ napovedá, že sa prozaickým naturelom autorka kloní k tradícii prózy – plátna, ktoré v jej vnútrotextovom vybudovaní celku sprevádza largový rytmus, zosúladenosť rozprávaného a rozprávajúceho v literárnom čase i pri segmentovaní literárneho priestoru. Ten si „žiada“ zvoliť „dostredivý“ spôsob narácie a výber rozprávačky, čo napokon formuje dominantný prejav autorkinej literárnej „reči“, čím možno rozumieť prevahu komornosti, kompozičná aj naračnú dôslednosť voči exponovanému problému v rámci témy a zvolený postup organizovania tenzie voči postave a sujetu, zovretosť spravidla noeticky tvoreného konfliktu a „civilnosť“ jeho spo-

4 Volanská, H.: c. d., s. 239.

5 Ponická, H.: *Lukavické zápisky*. Brno: Host 1991.

6 Petřík, V.: *Vladimír Petřík Síla umenia a pravda života*. Volanská, H.: *Ako na cudzej svadbe*. Bratislava: Vydavateľstvo Marenčin PT 2009, s. 242–243.

ločenského zovšeobecnenia. Tento proces organizovania výpovede odvodennej z témy a jej otvárania či rozvíjania do sujetu sa „naplno“ prejaví vo fabule a v príbehu ako celku. Zosobnením témy do typového profilu rozprávačky sa dotvára román Márie Bátorovej pod názvom *Stred*⁷ aj o prirodzenú, no skôr rezervovanú emotívnosť, o tradovanú rodinnú, osobnú i vzťahovú morálku a o smútok z „vedenia“ o minulosti a o „všetkom“, čo sa prežilo. No i tu ostáva podstatné to, na koho a v akej súvislosti sa emócia a stav smútku „viaže“: „Smútok je najprv len zameraním na minulosť, ochudobnenie našich pocitov a predstáv, akoby každý a každá z nich nám mohla dať len to málo, čo práve obsahuje, akoby sa budúcnosť pred nami akosi zatvorila. Napokon je smútok zdrvujúcim pocitom, ktorá v nás budí túžbu po ničote a spôsobuje, že každý nový úder vyvoláva v nás trpkú rozkoš, dávajúc nám vždy jasnejšie pochopiť, že boj je márný“⁸. V súhrne tak ide o naračnú polohu, do ktorej sa sústreďí pre vyváženosť želané a možné v sujetovo na seba nadväzujúcich kompozičných napojeniach medzi akciou a reakciou, čo vytvára tá postava, ktorá riadi tempo a napätie „deja“ v užšom i širšom kompozičnom spoločenstve literárnych postáv a ich vzťahov. V tejto súvislosti ostáva na literárnom čase a na čase narácie (minulosť: Barbara, oni – prítomnosť: spoločenské prostredie, ja) ústredný kompozičný zámer, ako zovrieť do celku voči sebe stojace tematické jednotlivosti (rozhodnutie vtedy – reflektovania rozhodnutia teraz, individuálna pravda – kolektívna lož, historický fakt – výklad faktu). Komornosť, ktorú opakovane treba aktualizovať v próze *Stred*, všetko súvisí s dramatickými spoločenskými udalosťami v sedemdesiatych rokoch. Literárny čas vypovedá o spomenutom desaťročí a o jeho pokračovaní v mravnom i osobnom živote ľudí z vysokoškolského prostredia, a to Mária Bátorová vyriešila, teda aby sa kontrast prejavil prostredníctvom konania literárnej postavy, teda prelínaním času spomienky na „vtedy“ a jej konaním „teraz“.

Tľak doby vytvára autorka navodením spoločenskej a osobnej atmosféry, ktorá vyrastá z nenáhlivej a detailne rozvíjanej opisnosti, ale i z jazyka, akým sa zachytáva sociologický a mravný „naturel“ literárnych postáv a spoločenské mravy a etika prostredie, s ktorým sa identifikujú jej postavy v širokom sociálnom zábere od rodiny, pracoviska po mozaikovitú ustrojené profesijné spoločenstvo.

⁷ Bátorová, M.: *Stred*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov 2010.

⁸ Bergson, H.: *Filozofické eseje*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. Preklad Anton Vantuch, s. 21.

Prozaička Mária Bátorová patrí do literárneho Klubu Femina⁹, toto literárne spoločenstvo nezastupuje feministicky profilované literárne združenie slovenských autoriek, aké sa sústredilo okolo Aspektu ale mohli by skôr naznačovať tematické a problémové spojenectvo spisovateľiek, pretože to ostalo latentne určované ich literárnymi záujmami.

Bátorovej narátorka svojou profesijnou rozhladenosťou, komparovaním štýlov intímneho jestvovania i spoločenského presadzovania sa, možno až nekonvenčným hľadaním aktuálneho napĺňania pojmu bytie, ako keby imitovala neorealisticke zábery do plynutia všedného dňa „všetkých“, ale vo svojej vertikále šírku „videnia“ zuží a pokračuje v dvoch súbežných sujetových i nazeracích líniách. Prvá reflektuje súžitie dospelej vnučky a svetobežníčky z donútenia, starkej Barbary tu a teraz, a to sa rovná vyrovnávaniu sa so zložitým, ale čestným a hodnotným životným príbehom jednej z nich. Druhá línia, patrí jej šestnástá kapitola prózy, sa otvorí do dejinného, občianskeho, mravného, politologického, kulturologického odrazu prvej línie (príčiny na svetobežníctvo z donútenia) a sústreďí sa na jednotlivosť, personalizuje intelektuálku, emigrantku, vitálnu pani Barbaru do monumentálneho výrazu svedomia slovenskej spoločnosti posledných piatich – šiestich desaťročí.

Takto komponovaná tematika prózy Márie Bátorovej si žiadala rozhodnúť sa pre žáner, ktorý tak voči sebe vzopäté „príbehové“ línie „unesie“. Autorka sa rozhodla prepojiť dva bloky: literárny a „faktický, autentický, empirický“, v nich sa dostredivo uzatvára problém moderného historického svedomia a vedomia i poznania slovenskej spoločnosti, ale rozčesne sa žáner – román i forma – beletrizovanie prozaického textu. Prímerom k Bátorovej románu *Stred by mohol byť román Martina M. Šimečka*¹⁰, ale len v tom, že sa odvoláme na beletrizovanie autentického, zažitého, verifikovateľného do literárneho výrazu a príbehu.

Podnet, pre ktorý si hodno všimnúť obidva texty, román Heleny Volanskej *Ako na cudzej svadbe* i román Márie Bátorovej *Stred*, spočíva v tom, čo sa stalo s nazeracím a názorovým a poetologickým a hodnotovým, ale predovšetkým s mravným a humánnym epicentrom ich literárnych textov s autentickou a faktografickou empiriou presahujúcou literárnosť autorského textu. Obidva prozaické texty sa druhovo i žánrovo zblížujú tým, že organizujú stratégiu autora (voči látke, jej univerzu,

⁹ Klub femina vydal svoju profilovú publikáciu ako dokument o členkách a vkladoch do kultúrneho života na prelome dvoch storočí. Rovnomenná publikácia vyšla vo Vydavateľstve Matice slovenskej v roku 2010),

¹⁰ Šimečka, M. M.: *Záujem*. Praha: TORST 1997.

tematizovaniu parciálneho ako personálny výraz pre autentické a empirické) a stratégiu textu („vypovedať“ literárnymi postupmi o neliterárnej zovšeobecnenej spoločenskej empirii) s výraznou narátorkou (ja-aktérka u Heleny Volanskej, ja-sprostredkovateľka u Márie Bátorovej), ale i tým, že pracujú s kategóriou neliterárneho času (prvá tematizuje európske/slovenské udalosti 30.–60. rokov 20. storočia, druhá slovenské/európske udalosti 60.–90. rokov 20. storočia) ako s priestorovou, sociologickou, historiografickou a politologickou zložkou témy, hoci voči celku literárneho textu v obidvoch dielach ide o jeho parciálnou časťou (parciálnosť je výraznejšia v Bátorovej texte Stred i tak, že sa koncentruje do kapitoly šestnásť). Exponovanie kategórie neliterárneho a literárneho času poznamenalo žáner obidvoch textov. Helena Volanská i Mária Bátorová „využili“ formu prozaického textu na umiestnenie a rozvinutie stratégie autorky a jej názorovej „reflexie“, ale predovšetkým na hodnotiaci odstup od priveľmi osobného (Helena Volanská: „*celý život som ťažko premáhala strach, zvierala ma úzkosť, ale verila som v zázraky, aj keď mi tú vieru každodenné sklamanie vždy riadne poštramentili*“)¹¹ a priveľmi rodinného vypovedania tej zložky zámeru, ktorú dokázala téma absorbovať (Mária Bátorová: „*Len to nás udrží, čo máme zo seba. Čo je zvonka, nemá schopnosť udržať nás, s tým sa nestotožňujem... /.../ „No a to storočie? Bolo strašné a netreba to už nikdy do pustiť, najmä koncentráky, holokaust, gulagy... ale zas potom aj zaujímavé, naplno sme žili. Tomu hovoríš život naplno? Hej, naplno, to je identifikovanie sa samej so sebou, v každej situácii možno inak, ale sama so sebou identifikovaná, chápeš?*“)¹².

Spôsob, akým sa obidve autorky vyrovnávali s presilou autentického v štruktúre literárneho celku, prináša problém nesústredenie sa, možno až nerešpektovania tradície formy prozaického žánru („tradičný“ román) a naznačilo sa, že autorky využili žáner ako podložie vo svojej próze pre dominantnú autorskú narátorku. Medzi oslabeným žánrom a exponovanou témou a naráciou, jej mozaikou z autentického a literárneho potom poznamenaná fabulu a ovládne sujet, čo už naznačila rola a spôsob postupného organizovania narácie.

Texty Ako na cudzej svadbe a Stred sú kompozične disproporčné. V texte Márie Bátorovej sa tento nepomer vyhraní tak, že kapitola označená znakom šestnásť sa prejaví ako rekonštrukčná, výkladová, politologická a komparatívna „prednáška“ – ona vlastne aj ako prednáška a diskusia je organizovaná – o tom, čo, kto, ako, prečo, čo z toho vo vzťahu

¹¹ Volanská, H.: c. d., s. 239.

¹² Bátorová, M.: c. d., s. 144, 145.

v pomere zisk – strata môže priradiť k osobnej, profesijnej, spoločenskej minulosti a pamäti. Po odstupe od udalosti ten istý pomer vystupuje ako mravná a hodnotiacia lustrácia slovenského intelektuála a má dopovedať to, čo „visí“ v spoločnosti, ako výzva na dopovedanie „pravdy“ o všetkých a o každom, kto „tam a vtedy“ bol.

Helena Volanská disproporčnosť medzi literárnym a neliterárnym rieši ako rozprávanie o tom, ako vyhľadala toho a toho činovníka (Široký, Zupka, Reiman, Baťa, Slánsky, využíva verifikovateľné priezviská, lokality (Lodž, Bratislava, Praha, Žilina, Nováky, Ilava, Slovensko, Poľsko, Pražský hrad), profesie (študentka, čašníčka, lekárka, väzenský dozorca, vojak), funkcie (politický pracovník, odborový pracovník a iné), označuje priebeh zovšeobecňujúcich udalostí z odstupe a z nadhľadu, čo vylučuje emocionalitu a mravnú diferenciaciu postojov, skôr určuje narátorku za dostredivé „miesto“ i týchto verdiktov. Zámer nespočíva v hľadaní pravdy, ale vo vypovedaní toho, čo si pamäť narátorky uchovala ako pravdu. Napokon príbeh jedinca je pars pro toto v danej politickej atmosfére povojnovej Európy: súdy, väznenia, výsluchy, udávanie, previerky, ľudská i politická nedôvera, tichá mocenská vojna, tábory, „triedenie“ odbojárov a partizánov), lebo Volanskej autorská narátorka ťahá po celý čas za kratší koniec pri hľadaní spravodlivosti, pravdy. Napokon jej ostáva iba okolím nerešpektované a ponížované osobné svedomie, a je to jej osobná daň, ktorú musí novým podmienkam so starými politickými činovníkmi „zaplatiť“ za svoju pamäť a charakterovú výbavu: „*Čo to vlastne odo mňa chcel? Radím vám, píšete. Poslúchnite. Napíšte si vlastnoručný príspevok k svojmu fasciklu. A podpíšem ho tvojím menom, otec, menom, ktoré si dal mame spolu so svojou rukou, aby ste kráčali spolu po všetky dni, kým si po vás neprídu*“¹³.

V Bátorovej próze Stred sa v šestnástej kapitole, zdá sa, že pre túto kapitolu vzniklo aj jej príbehové okružie, sa začína nenáhľivo: „*Vo veľkej posluchárni na Gondovej ulici sa zhromaždilo množstvo študentov. Bolo skúškové, ale vedeli o tom. Prednáška bola vypísaná pod názvom, ktorý letel v mienkotvorných novinách: Zlaté 60. roky. Barbara Stankeová*“¹⁴, lebo sa rekonštruujú dokumentárnym postupom problémy doma a v zahraničí, fyzická, intelektuálna a názorová emigrácia a prisluhovačstvo, talent a príživníctvo vo vede a v umení, odvaha a zbabelosť v slovenskej a českej spoločnosti šesťdesiatych rokov. Nasadenie, akým autorka koncipuje túto kapitolu naznačuje, že sa potrebuje a musí vyrovnáť s pamä-

¹³ Volanská, Helena: c. d., s. 239.

¹⁴ Bátorová, Mária: c. d., s. 117.

ťou i nepravdami svojej generácie, ale i generácie tých, ktorých politické udalosti desaťročia priamo zasiahli, a to vykoná takmer politologickým prístupom k forme „výkladu“ udalosti, k priezviskám, dátumom, udalostiam, akciám, ale tým všetkým „zaťaží“ znova svoju rozprávačku, ktorá má mravnú prevahu nad väčšinou svojich rovesníkov, ktorí boli „tam a vtedy“ nielen prítom, ale aj v tom, čo šesťdesiate až osemdesiate roky vniesli do mravného vedomia jednotlivca aj spoločnosti a do kvality profesie i života nielen ich, ale aj ich potomkov. Autorkino prozaické resumé dostáva literárnu, príbehovú a mravnú pointu vymedzenú smrťou Barbary Stankeovej a čakaním na narodenie dieťaťa narátorky. Zovretie dokumentárnej šesnásťtej kapitoly do rodinného príbehu dostáva Bátorovej Stred medzi čítanie so šťastným koncom, ale najskôr ukončilo tenziu autorkinej osobnej potreby vyrovnáť sa za svoju generáciu s tým, čo v jej mravnej pamäti už takmer vymizlo.

Próza mravných otázok a verdiktov si hľadá svojho čitateľa i tak, že preferuje „fakticitu“ v literárnom celku, čo bude vo vývine kultúrneho celku národného spoločenstva aj prirodzené a naliehavé, keď taká literatúra vzniká. Skôr musí čitateľa pristiaviť skutočnosť, s akou naliehavosťou sa jej prítomnosť v spoločenských dejoch opakuje, hoci si za svoje podložie vyberá iné, novšie, no generačne sa prekláňajúce „skúsenosti“, a tie sú presúvané „iba“ do tematiky, ale zaväzujú predovšetkým to vo vedomí čitateľa, že sú odvodené z empirie, obalené autenticitou vzájomne sa nevyklúčujúceho verifikovateľného spoločenského a individuálneho (prežitého, kolektívnou aj osobnou pamäťou uchovávaného) faktu.

